

- ²⁹ Gál Kelemen: *i.m. Sepsiszentkirályi Agh István*, 438-446.
- ³⁰ Gál Kelemen: *i.m.* II. Körmöczi János: 459-460; Molnos Dávid 464-470; Aranyosrákosi Székely Sándor 475-482; Brassai Sámuel 482-486; Berde Áron 490-492; Kovácsi Antal 492-494; Nagy Lajos 494-495; Kovács János 498-499; Boros Sándor 501-503; Nyiredy Géza 503-506; Gál Kelemen 1900-1925 között volt igazgató, Borbély István 1925-1928, Gálffy Zsigmond 1928-1944.
- ³¹ Lektorok: lásd Gál Kelemen, *i.m.* II. 589. A nevezetesebbeket felsoroltuk: 517-518, 520, 528-529, 515, 516-517, 518, 519, 520, 526-527 stb.
- ³² Gál Kelemen: *i.m.* II. 21-29.
- ³³ Gál Kelemen: *i.m.* II. 210-213.
- ³⁴ Gál Kelemen: *i.m.* I. 399-406.
- ³⁵ Gál Kelemen: *i.m.* II. 421-438.
- ³⁶ Bogáthi Fazekas Miklós vö. Gál Kelemen: *i.m.* 377-383; Szerb Antal: *A magyar irodalom története*, Budapest, Révai Kiadó, 1943, 72 l.
- ³⁷ Gál Kelemen: *i.m.* II. 475-482.
- ³⁸ Gál Kelemen: *i.m.* 548-550. Faragó József: Kriza János: *Vadrózsák*, Kriterion, 1975.
- ³⁹ Gál Kelemen: *i.m.* II. 158.
- ⁴⁰ Gál Kelemen: *i.m.* II. 404-481.
- ⁴¹ Gál Kelemen: *i.m.* II. 475-482.
- ⁴² Gál Kelemen: *i.m.* 482-486; Kővári László: *A száz évet élt Brassai Sámuel pályafutása és munkái*. Kolozsvár, 1897; Gál Kelemen: *Brassai mint philozophus*, Kolozsvár 1899; Boros György: *Brassai Sámuel élete*, Kolozsvár, 1927; Ferenczi Sándor: *Brassai mint természettudós*, Keresztény Magvető füzetei 17, 1934; Mikó Imre: *Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihistor*. Korunk, 1957, 5.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

A SZÉKELYKERESZTÚRI UNITÁRIUS FŐGIMNÁZIUM ÉS AZ ERDÉLYI MŰVELŐDÉS

A Millecentenárium alkalmából rendezett megemlékezéseknek egyik igen jelentős témaköre az ezeréves múltra visszatekintő magyar oktatás/nevelés eredményeinek a bemutatása.

Az oktatásnak ebből az ezeréves történelméből nekünk erdélyi unitáriusoknak - kezdve Dávid Ferencz korától - eddig négy és egynegyed századnyi idő jutott. Ebben az időfolyamatban mi unitáriusok az erdélyi művelődési élet alakításához, az erdélyi magyar értelmiség ez idő alatti létrehozásához - más intézményeink mellett - három középiskolánkkal járultunk hozzá: az 1557-ben létesített kolozsvári, az 1578-ban Tordán és az 1793-ban Székelykeresztúron alapított gimnáziumaink oktató-nevelő tevékenységével. A három középiskola közül az első világháborút követően uralomra jutott államhatalom a tordai

gimnázium nyilvánossági jogát az 1921-1922. isk. évben, megszüntette. A székelykeresztúri gimnázium pedig a létét, fennmaradását veszélyeztető nehéz küzdelmek ellenére is a hatókörébe tartozó iskolát teremtő székely nép erőfeszítésével, áldozatkészségével - Istennek hála - az 1000 éves magyar oktatás utóbbi 200 esztendejében ráeső feladatát tovább szolgálhatta.

A három unitárius gimnáziumunknak az erdélyi magyar művelődés alakításában, fejlesztésében betöltött szerepét, jelentőségét tekintve, előljáróban elmondhatjuk, hogy ezek közül - sajátos helyzetéből és létesítésének indítékából adódóan - az általános műveltségadáson túlmenően talán egyik sem szolgálhatta olyan mértékben Erdély, illetve a Székelyföld alapvető társadalmi osztályának, a földműveseknek műveltségét, mint a székelykeresztúri gimnázium. Ezzel a szerepével a Székelyföld művelődési palettáján egy olyan színfoltot képezett, amelynek fénye közvetlen hatóterületén túlvilágított. Ez a gimnázium tehát, bár egy székely tájegység - főképpen Kereszturfi-szék és a környező székek - népének akarata hozta létre, művelődési szerepét tekintve egész Erdélyé is volt.

Alapítása a 18. századi Európa nagy frissítő szellemi mozgalmának, a felvilágosodás korának időszakára esik; kifejllesztése pedig a 19. századi-erdélyi reformkornak, a polgári nemzeti átalakulását előkészítő és kibontakoztató korára. E két korszakot váltó eszmei áramlat, a „felvilágosodás és nemzeti eszmélés, egybeesik Erdélyben” (Erd. tört, 1073). A felvilágosodás az emberi értelemnek a dolgok középpontjába helyezése mellett „megalapozta az egyén emberi méltóság képzetét, továbbá a nép törzsét jelentő elnyomottak megbecsülését... s azt is, hogy a megmaradást biztosító társadalmi és kulturális értékek hordozóit is lehessen látni a falvak népében.” (Erd. tört. 1264). A reformtörekvések pedig hirdették, „hogy itt az utolsó alkalom felébredni az alvó nemzetet, melyet tulajdonképpen most kell megteremteni a liberalizmus korszerű eszméinek a jégében.” (Erd. tört. 1266).

Ennek a feudalizmus rendszerének átalakítását célzó, munkáló eszméknek a kohójában forrik, alakul, terebélyesedik az erdélyi művelődés is, s ennek formálásához járult hozzá - felekezeti sajátosságai, céljai szerint - Erdély unitáriussága az említett három oktatási intézményével. Ezek közül a székelykeresztúri 200 éves múltra visszatekintő, a 20. század elejére főgimnáziummá terebélyesedő tanintézetünk létének különböző szakaszaiban, fejlesztésének időszakai szerint vette ki részét az erdélyi művelődés szolgálatából. Létének első évszázadában, amikor még öt-, illetve hat-osztályos algimnáziumként működött, kettős feladatot töltött be: nagyjából előkészítő iskolája volt azoknak a kebelében tanult környező vidéki tehetséges ifjaknak, akik a lakóhelyüktől távolabb eső hasonló jellegű iskolákba nem jutottak el, s csak innen, a keresztúri gimnáziumból indulhattak el Erdély szellemi központjába Kolozsvárra, a művelődési életnek gyűjtőpontjában levő felsőfokú tanintézeteinkbe, hogy az ott végzett tanulmányaik befejezése után unitárius s egyúttal erdélyi értelmiségünk utánpótlásához járuljanak hozzá; másodsorban pedig a környező székely vidék földműves népe műveltség szintjének emeléséhez járult hozzá azzal, hogy a néhány osztály elvégzése után falvaikba visszatérő ifjak környezetük, szüleik világ- és életszemlélet változásának erjesztőjévé váltak.

Így látta, így tudta Orbán Balázs is, amikor - a Székelyföld leírása című műve Udvarhelyszék kötetének az elején a székelyföldi iskolák tudományszolgáltatásáról szólva - az irodalomban talán elsőként így értékeli a keresztúri gimnázium szerepét: „Az unitáriusok templom/a/ mellett van az unitárius gimnázium, a tudománynak azon tisztelt nagy horderejű szentélye, hol Udvarhelyszék 23.000 unitáriusának értelmi bányája van, hol egy nagyra-törő nemzedék szellemi kincseket gyűjt... /mert/ nem csak nyers erő mi megvédi, naggyá teszi a nemzetet, hanem az ész mindenható hatalma, az értelmiségnek nagy horderejű feltörő szelleme az, mi a nemzet jövőjét biztosítja, mi megdönthetetlen alapja a jövő felvilágosodásának és nagyságának.” (Orbán, I. 25-26.)

A székelykeresztúri tanoda „az értelmiség nagy horderejű feltörő szellemének” ápolásában az 1893 / 1894. iskolai évben elérkezett a századik évfordulójához. A centenáriumi ünnepségről az évzáró keretében emlékeztek meg, amelyben az iskolának az erdélyi magyar művelődés alakításában betöltött szerepét *Raffay Domokos*, a székelykeresztúri egyházkör esperese méltatta, s a száz év történelmét - első alkalommal - *Sándor János* igazgató-tanár foglalta össze. (Vö. Sándor J. Visszatekintés a székelykeresztúri Gimnázium száz évére.)

Az iskola első száz évének az erdélyi művelődésben betöltött szerepéről ki tudna ékeesebben, igazabban szólani, mint azok a szellemi nagyságok, akik a második százba fordulás mezsgyéjén állottak. Hadd idézzünk értékeléseikből - tiszteletünk jeléül.

Raffay Domokos az ünnepséget megnyitó beszédének bevezető mondataiban arról szól, hogy „Az 1794-ben első lépéseit megtett középiskola... egy száz év alatt... az egymás után következő időszakok kultúr-kíváncsiságával tartotta egyenletes lépéseit... habár nem éppen olyan tornyos, csúcsíves, párkányos és festett külsővel is (utalva ezzel az egyszerű stílusban épült gimnáziumra), de belső lényegével, ... a múltban és jelenben mindenkor lépést tartott és tart ilyenmű más közintézetekkel, ásva és kapálva, ültetve és gyomlálva a haza és nemzet, az egyház és vallás, s azokban a tudományok és nemes erkölcsök talaját. ... Bizonyosságul hívom a népeiséget, amely aránylag véve az ilyenmű más intézetek népeiségénél számban mindig nagyobb volt. Bizonyosságul hívom a hatáskört, mely magába foglalja Udvarhely-, Háromszék-, Nagy-Küküllő-, Fogaras-, Maros-, Torda megyéket. ... Bizonyosságul hívom a valláskülömbőség nélküli alapítók, kik e közintézet kultúrmissziójának felismeréséből származó szeretettel és áldozatkészséggel járultak hozzá a gimnázium fejlesztéséhez, hogy biztos alapokra fektessék a szélesebb szakismeret, magasabb tudományok és nemesebb erkölcsök anyagaiból a szó legszentebb értelmében vett honfűsűség és kereszténység ékes palotáját.”

Sándor János igazgató ünnepi beszédében az iskola története fejlesztési szakaszainak ismertetése során meleg, értékelő szavakkal emlékezik meg a kezdet irányító személyiségeiről: „Ha visszatekintünk az iskola száz éves életére - mondotta - látom a kiinduló pontnál *Szabó Sámuel* igazgató-tanárt, aki 17 évig; *Koronka József* igazgató-tanárt, aki 50 évig állott az intézet élén. ... Szabó Sámuelnek csaknem 101 évig tartó élete... Koronka Józsefnek egy hosszú tanári élet 50 esztendője van ez iskola történetéhez forrva. Ehez hason-

ló többé sohasem leszen. ... A mindenható Isten mintha mondta volna: megsokasítom esztendőiteket, hogy lássátok virágzásnak indulni az intézetet, amelyet csecsemő korában ápoltatok, tápláltatok.”

Tekintsünk vissza most mi is a kezdetre, s ennek a kezdetnek említett két személyisége közül elsősorban *Szabó Sámuelre*, mert ő volt az, aki a keresztúri gimnáziumnak a Székelyföld, s egyúttal Erdély művelődési élete utóbbi két évszázadában betöltött szerepéhez az eszmei alapot lerakta. Illő, hogy ezért megemlékezzünk róla.

A fiatal Szabó Sámuel nevelési elvei és oktatási célkitűzései a 18. századot uraló megújíthatóságnak, az európai felvilágosodás eszmei áramlatainak a kohójában kristályosodtak ki. Ő is egyike volt azoknak a fáklyavivőknek, akik a feudalizmus elavult, idejét múlt társadalmi rendjének kötöttségeivel szemben az ésszerű, a természetnek megfelelő társadalmi rend kialakításáért, s a tudománynak a társadalom minél szélesebb köreiből való terjesztésének szükségességéért szálltak síkra. Felkészülése a keresztúri gimnázium létesítését elhatározó 1790-es évek végén történik. Miután „a világi hivatalokra vágyása”, a zalatnai bányához jutása nem sikerült, 35 éves korában tanulmányai folytatására határozva el magát európai tanulmányútra indul. Egy évet a hécsi egyetemen tölt, majd onnan Prága, Drezda, Berlin egyetemének meglátogatása után Lipcsébe s Göttingába megy. 1792-ben hazajön, majd 1795-ben a homoródalmási zsinaton megválasztják az épülő keresztúri gimnázium igazgató-tanárává, s 1796. november 7-én tartja meg az unitárius templomban nevezetes székfoglaló beszédét.

A külföldi egyetemek eszmei fegyvertárából - az itthoni társadalmi szükségletekhez igazodva -, hogy milyen célzatú művelődési törekvésekkel, oktatási-nevelési elvekkel vértette fel magát, a leghatározottabban ebből a székfoglaló beszédéből tűnik ki. Ennek tárgya: „*Szépek szépe vagy a legszebb szépség.*” Mi lehetne ez a legszebb szépség, teszi fel a kérdést, s aztán megkapóan szép stílussal, allegorikus képek „rajzolatával” fejt ki, hogy „A tudomány ez a szépség - s nyomatékolja is mindjárt - szép és legszebb szépség e világban.” S hogy ezt a szépséget „leábrázolhassa”, mivel az elmés régiség a tudománynak szépségét Minervának rajzolatában mutogatta a tudomány szépségének jellemzését ő is Minervának képéhez s annak állásához kapcsolja, s végezetül férjhez is adja.

Hogy ezt a szépséget aztán kik birtokolhatják, arra a felelet beszédének befejező részéből világlik ki a maga mélységében, mégpedig az e korban nálunk még eléggé szokatlan új társadalmi felfogásban, amely szerint a kultúra birtoklása nem függhet az egyénnek csupán a társadalom kötelékében elfoglalt helyzetétől; a felvilágosodás megújító eszmei áramlatának hatására, a közművelődés színvonalának általános emeléséért, a tudománynak nemre és társadalmi fokozatra való tekintet nélkül, az emberiség közkincsévé kell válnia. „Minerva rajzolatával kapcsolatban” egyúttal a női nemnek - e korban szintén szokatlan módon - a tudomány művelésében való szerepét és ahhoz való jogát is közvetve kifejti. Aztán így szól tovább: „A tudománynak, miként Minervának, felséges az eredete, nemes a születése, azért úgy illik, hogy az is igaz Nemes ember legyen, akihez ő férjhez mégyen.” Elsősorban tehát „Nemes

embert illet a tudomány, ott kell az ész és az erő, az hol forog a kormány, /ahol/ a haza dolgainak igazgatására nem elég híres eleink virtusa. De mikor így beszélgetek - folytatja - ne háborodjék fel a szívetek szorgalmas mezei munkások! Nem zártalak el ezen házasságtól titeket nemes parasztok! ha akartok a tudománnyal ti is összeházaszodhattok. A nemesség lehet nemcsak függő pecsétű bőrlevélen, hanem a jó erkölcsű szívekben... És mint aranyban a drágakő, a tudomány is a jó szívekben úgy illendő.”

Szól aztán „a nemes szívű növendékekhez”, arra buzdítva őket, hogy vegyék társul ezt a szépséget, a tudományt. Végezetül az „éltes idejű férfiakat és asszonyságokat” arra kéri - utalva a beinduló keresztúri gimnáziumra -, hogy vegyék „ez helységben magát elszánt szépséget, a tudományt” oltalmuk alá. (Molnár István, 241-248).

Ime, a székelykeresztúri unitárius gimnáziumnak az erdélyi művelődéshez való hozzájárulása erről a Szabó Sámuel által lerakott eszmei alapról indult el két évszázados útjára. Arra az útra, amelynek továbbépítői irányjelzőként tüzték ki a Szabó Sámuel által megfogalmazott alapelveket, azt, hogy a társadalmi felemelkedés alapfeltétele, ha a tudomány nem marad csak egy szűk osztálynak, rétegnek kiváltsága, hanem annak megszerzése osztályra, rétegre, nemre való tekintet nélkül, mindenkinek lehetővé, sőt jogává válik.

A Szabó Sámuel idejétől kezdve épülő gimnázium szaporodó helyiségeiben az ő nevelési elveit követve az első 100 esztendőben 6 igazgató-tanár, 9 professzor, 13 pap-, illetve hittanár, 3 pótanár és 4 mester-énekvezér építette tovább Erdély e táján tanulni vágyó ifjak részére a tudományszerzés szellemi csarnokát, amelyet az oktatáson kívül szak- és szépirodalmi tevékenységükkel egyúttal a tájegységen túlmutató tudományos központtá is tettek. Mindannyian szakmai hivatásuk teljesítése mellett az erdélyi művelődési élet kiterelbélyesítéséhez hozzájárultak. *Kővári László* történetírónk meghatározása szerint olyan „örökhagyók voltak, akiknek szelleme, érzelmeik, gondolataik, eszméik varázsa az utókorra száll. A világtörténelmi nagyok az emberiség civilizációját, a nemzeti nagyok a nemzeti közélet mezejét termékenyítik. A középnagyságok sáfárkodnak a nekik jutott talentumaikkal. A mi nagyjainkról legyen elég, ha kis körükben a nemzeti közélet és művelődés szolgálatában éltek, azt gondolatokban, tettekben kifejezésre juttatták, az utódok lelkére termékenyítőleg hatottak.” (Kővári, 2).

Nincs ez alkalommal tér és idő arra, hogy ezekről a keresztúri gimnázium „kis körében” az erdélyi művelődésbe egy-egy fénycsóvával bevilágító „mi nagyjainkról” megemlékezzünk. (*Ezt kellene megtegye egy már régóta tervezett Unitárius Irodalmi Lexikon megszerkesztése!*) Nehányuk tudományos munkásságát azonban ki kell emelnünk, mert a gimnázium történetének első évszázadában az erdélyi tudományosság művelésében pionírokként működő unitárius tanárok tevékenységével sorakozott fel - első alkalommal - az erdélyi művelődés egyik intézményévé.

A sort megnyitó, szövétneket gyűjtő *Szabó Sámuel* nagyhatású, az unitárius egyházi irodalmat gazdagító prédikációi mellett a szépirodalomnak is művelője volt, írói munkásságával az európai korabeli prózairodalom több művét fordította magyarra. Utódát, művének fél évszázadon át folytatóját,

Koronka Józsefet „a magyar nyelvészetre tartozó darabok írói közt említik.” Politikai, társadalomtudományi értékelései a „Nemzeti Társalkodó” c. folyóiratnak az évfolyamaiban jelentek meg. *Marosi Gergely*, a tanítvány, a gimnázium negyedik igazgató-tanára, aki a nyugat-európai egyetemeken képezte magát-, összehasonlító nyelvészetrel foglalkozott. A Keresztény Magvetőben megjelent tanulmányaiban tudomány- és politika-történeti témákról írt. Szintén tanítványként az első száz év utolsó igazgatója *Sándor János* az unitárius irodalom terén működött, főképpen a gimnáziumnak felekezeti, de ugyanakkor össznemzeti fontosságát hangsúlyozva; a „Magyar nyelvőr” c. folyóiratban pedig több nyelvészeti tárgyú közleménye „a tájbeszéd és tájszók” témájával foglalkozott.

A második tanárnemzedék neveltje volt a század 50-es éveiben a gimnázium jeles növendéke, *Kozma Ferenc*, aki a kolozsvári főgimnázium elvégzése után németországi egyetemeken folytatta tanulmányait. Visszatérve Keresztúrra, előbb a gimnázium, majd az 1870-ben létesített tanítóképző tanára lett, végül tanfelügyelő. Az erdélyi művelődés 19. századi Pantheonjának egyik kiemelkedő alakjává vált. Irodalmi munkásságának egy része teológiai tárgyú közleményei mellett a vallás és tudomány, az egyház és a társadalom viszonyával foglalkozott. Legjelentősebb munkája azonban, amellyel beírta nevét az erdélyi magyarság tudományos életébe, az az Orbán Balázs nagy művét kiegészítő „A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota” c. 1879-ben megjelent páratlan ismeretanyagot tartalmazó kötete.

A Gimnázium létezésének első száz évét a másodikkal összekötő tanárnemzedék sorából kiemelkedik *Pap Mózesnek*, az iskola későbbi igazgatójának személye, akinek páratlan szervező munkája nyomán teljessé válik a keresztúri középtanoda főgimnáziummá, amelynek új épületében az általa irányított harmadik tanárnemzedék tudományt szolgáló tevékenységével tovább őreghítette az intézet 20. századi szerepét Erdély művelődési életében.

Egy közoktatási intézmény művelődési szerepét a kebeléből útnak indított és szellemi táplálékával feltarisznyált növendékeinek - választott pályáikon - a társadalomban kifejtett építő tevékenységével tölti be. Nos, a székelykeresztúri gimnázium első évszázadának említett neves professzorai, kartársaikkal együtt, az unitárius s egyúttal az erdélyi egyetemes magyar művelődés szolgálatára az 1813-1892 közti években - az anyakönyvi nyilvántartásokból megállapíthatóan - összesen 2942 beírt tanulót igyekezett felkészíteni. (Az 1813 előtti évekből nincs adat.) Az 1813 és 1872 közötti években bejegyzett 2034 tanulónak neve - szerencsére - származási helyüket is megjelölték (1872 után csak nevük olvasható), de ennek az 56 évnek az adatai is elégségesek arra, hogy a gimnázium vonzási-, illetve hatóterületének körvonalait meg lehessen állapítani. Ezt próbáljuk érzékeltetni az alábbi kimutatásban. A 2034 tanulóból 203 keresztúri (10 %), 162 (7,5 %) a szomszédos falvakból való; a Nyikó mentéről fel a Firtosig 345 tanuló (17 %), a Gagy-patak mentéről fel Énlakáig 215 tanuló (10,5 %) származik. Az ún. Párciumból - Keresztúrtól északnyugatra fekvő falvakból - 101 tanuló (5 %), a két Homoród mentéről és Udvarhely körzetéből 284 tanuló (14 %) iratkozott be a gimnáziumba; 314 tanuló (15,5 %) Marosszékről, főképpen a Nyárad mentéről és a Kis-Küküllő fel-

só vízgyűjtő szakaszának néhány helységéből; 282 tanuló (13,5 %) pedig Háromszék unitárius falvaiból származik. Erdély különböző, távolabbi vidékeiről összesen 134 tanulót (6,5 %) vettek nyilvántartásba. (Vö. Fekete J. 141-171).

Ebből a 19. századi tanulószeregből a többség csak a kolozsvári felsőbb tanintézetekben tanult tovább, s azokat elvégezve mint papok, rektorok igyekeztek a falu népét műveltség szintjének emelésével, vallás-erkölcsi magatartásának, társadalmi szemléletének irányításával az elmaradottság parlagából kiemelni. *Sándor János* írja a 100 éves évforduló ünnepnyitó beszédében, hogy „Egy korabeli egyházi és iskolai névtár szerint Magyarországon van 108 unitárius pap, ezek közül 70 kezdette a tanulást Sz. Keresztúron, tehát az egésznek 65,7 %-a. A kolozsvári, keresztúri, tordai iskoláknál van tanár és tanító 39. Ének-vezér, néptanító 84, ezek közül 51 tanult ez intézetben, vagyis 60,7 %” (Sándor János, Visszatekintés... 12.) S ezek az adatok csak az unitárius egyházközösségekben, iskolákban tevékenykedők számáról tájékoztatnak, nem ismertetik a gimnázium más felekezeti növendékeinek ilyen szintű továbbtanulását, s elhelyezkedésüket.

A Keresztúron tanulmányaikat kezdő kisebb hányad, amely Kolozsvár után külföldi egyetemekre járhatott, hazatérve a különböző szintű/rétegű erdélyi értelmiség sorait mint felsőbb iskolai tanárok, pap-tanárok, ügyvédek, jogászok, orvosok, patikusok gazdagították.

Ha végigolvassuk a Gimnázium első száz évében beírt tanulóinak a névsorát, ebben olyan ragyogó nevekkel találkozunk, akik a szellemi felkészültségük itteni alapjainak lerakását követően a kolozsvári unitárius főtanodának, református kollégiumnak vagy Európa egyetemeinek frissítő szellemével telítődve a 19. századi erdélyi művelődés egének fénylő csillagaivá váltak. S ebben a csillagrajban - feltűnő módon - éppen az évszázad első negyedében/felében képződik az az egyedülálló csillaghalmaz, amelynek tagjai az őket körülvevő különböző nagyságrendű csillagok közül nagyobb fényerejükkel kiválva világítják meg az erdélyi művelődés egét. Csak néhányukra áll módunkban most, hogy a megemlékezés teleszkópját egy-egy pillanatra rájuk irányítsuk.

Elsőnek Sándor János aranyosrákosi *Székely Sándort* említi 1811-ből, akit 1843-ban az unitáriusok 21. püspökükké választják. Neves történész és író, akinek 1823 elején a *Hebe* c. zsebkönyvben megjelent „a székelyek Erdélyben c. epikai kísérlete” Vörösmartyt ihlette meg a Zalán futása megírására, s így Székely Sándort „a magyar újabb eposz hírnökeként” tartjuk számon. (Vö. Sándor J. 12).

Sorrendben az 1825-ben keresztúri diákká, majd 1861-ben az unitáriusok 22. püspökévé lett *Kriza János* következik, „aki egy új hűrt pendített meg a magyar költészetben, a székely nép örömeit, s fájdalmai búját... a népköltészetnek egy egészen új világát fedezve fel, a székely néphallada költészetét.” (Gyulai Pál, *Kriza Album*, 14.), s aki Szabó Sámuel tanítványaként „a régi dogmák helyére az ember szabad akaratát s önelhatározási jogát, a káték formulái fölé a haladási eszméket, s a mai kor magas hitfelfogását állította...” (Jakab Elek, *Kriza Album*, 33.) Hatásáról pedig ezt írja: „Bár Erdély szülte, egész Magyarországé volt.” (Uo. 17.)

Évfolyamtárs volt Krizával *Berde Mózes*, a nagy mecénás. „Benne az a tűz égett mely mellett kebelében a közművelődés előmozdítását célzó terveit melengette.” (Bencédi G. 3.). A múlt század erdélyi történetírásának két kimagasló unitárius személyisége is, szentgericei *Jakab Elek*, akadémiai tag, élete utolsó felében az erdélyi fő kormányszéki levéltár igazgatója, és nagyajtai *Kovács István* királyi tanácsos, egyháztörténész szintén a kereszttúri gimnáziumból indultak történelmünk sok eseményét feltáró útjukra. Jakab Elek művei részben Erdély és a Székelyföld történelmének sokféle tárgyával foglalkoznak, mint a Királyföldi viszonyok, Az utolsó Apafi, Udvarhely vármegye története, Kolozsvár története stb. s részben egyháztörténelmi vonatkozásúak, köztük Dávid Ferenc életrajza; Kovács István pedig a felekezeti határainkon túlmutató kiváló egyháztörténelmi munkásságával tűnt ki. Ugyancsak a kereszttúri gimnáziumból hajtott ki a 19. századi erdélyi művelődés fájának még jónéhány termő ága, köztük nagyajtai *Darkó Mihály* neves tordai professzor, *dr. Iszlai József* híres fogorvos, egyetemi tanár. Szintén ebben a században és Kereszttúrról indult útjára népköltészetünk két jelese, a Kriza Vadrózsáinak csokrárt színesítő, gazdagító martonosi *Gálfi Sándor* és nyárádgálfalvi *Szentiványi Mihály* is. A századvég diákjainak sorából emelkedett ki *dr. Gál Kelemen*, a kolozsvári főgimnázium igazgatója és *dr. Boros György* 24. püspökünk is.

Az 1800-as évek végén a századik évét betöltött gimnázium a 20. század második évtizedétől kezdve két nagy világégés következményeinek szorításában éli meg második - száz esztendejét. A századfordulót követő első két évtizedben viszonylag még nyugodt körülmények közt zsinatok, állam, népakarat közti tárgyalások során folytatódhatott az a „küzdelem”, amelynek célja volt: az alsóbb fokú gimnáziumnak főgimnáziummá fejlesztése azért, hogy a kor követelményeinek megfelelően és Erdély e táján élő népének igényeihez igazodva - művelődési szerepének betöltésére minél - hatékonyabb legyen. Ennek az igyekezetnek eredményeként épül fel az öreg iskola közelében 1913 tavaszától 1914 őszeig a nyolcadik osztályt is egy évvel később magában fogadó új főgimnázium épülete. Felavatása elő volt már készítve, amiről *Gálfalvi Sámuel* visszaemlékezéseiben ezt írja: „... az iskola jelmondatául 'Musis et Virtutibus' (van) meghatározva... Közben a műzsák öröme, amint ismeretes, a fegyverek zajában némult el, a díszes felavató ünnepély helyett kemény megpróbáltatások ideje következett el.” (Gálfalvi, 43.)

A megpróbáltatások első évtizedeinek tanárnemzedéke erejének nagy részét az impériumváltás következményeinek elhárítására, főképpen az iskola létének megmentésére volt kénytelen fordítani. Jó részük a századforduló jelzett tanárnemzedékének volt a neveltje, akik töretlenül vették át és folytatták elődeiknek azt a törekvését, hogy a felvilágosodás korának szellemével indult, most már főgimnáziumi rangú oktatási intézmény, az adott mostoha körülmények szorításában, továbbra is a Székelyföld s egyúttal Erdély egyik értelmiséget képező intézménye maradjon. S hogy milyen nevelési elvekkel alapozták meg ezt a törekvésüket, ezt az időszakot átélte tb. igazgató, *Gálfalvi Sámuel* visszaemlékezéseiben így jelölte meg: „Az iskola szellemét minden időben a legtisztább liberalizmus irányította. Sem faji, sem felekezeti tendenciával nem akart nyomást gyakorolni tanítványainak seregére, sem pedig ezen

különbséget nem érezte soha növendékeivel. Erről tanúbizonyságot tehetnek azok a nem unitárius vendiákok, akik valaha is az intézetnek egyszerű falai közé jöttek az ismeretek megszerzésére, a tudományok elsajátítása végett.” (Gálfalvi, 37-38.)

Az első világháborút követő „zord idők” ebből a szellemi alaphól nyert táplálékkal kitermelték azt a védekező/irányító újabb tanárnemzedéket, amely egyik kicsiny, de kemény konoksággal küzdő csapatát képezte az erdélyi magyar művelődés védőseregének. Emlékezzünk különösen arra a neves ötös „rajra”, amelynek tagjai voltak: *Gálfalvi Sámuel* igazgató, aki a német mellett a latin nyelv ismeretére próbálta ráhangolni a székely ifjak nyelvét, hogyha majd közülük valaki jogász lesz, a hazai vagy nemzetközi fórumokon is kiállhasson az erdélyi magyar nép és érdekei védelmében; *Péter Lajos* a klasszikus magyar irodalom léleknevelítő és erősítő alkotásait vetítette diákjai lélekvásznára; *Szentmártoni Kálmán*, a történelem tanára, a tanításon kívüli tudományos munkásságával főképpen az erdélyi fejedelemség tanulmányozásával serkentette hazaszeretetre tanítványait; *dr. Szolga Ferenc* természetrajz tanár az egyetemi tanársegédi állását hagyta ott, hogy a székely ifjak természettudományos műveltségét gyarapíthassa; *Lőrinczy Géza*, a fizika tanára, a gyors iramban kibontakozó technikai tudományok alapismereteinek elsajátítására igyekezett növendékeit irányítani; *Nagy Lajos*, a rajz és testnevelés tanára, szertára kincseinek rajzoltatásával a nép tárgyi alkotásainak a megbecsülésére, a népművészet nemzeti azonosságunkat kifejező, megtartó, erősítő fontosságára hívta fel a figyelmet. Az iskolai szövetkezet megalapításával pedig, vezetésébe bevonna a tanulókat is, a kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyar társadalom anyagi megerősödéséhez szükséges szövetkezeti mozgalom nemzetmegtartó jelentőségének felismerésére nevelt.

Ez az ötös lelkes tanári csoport kezdeményezte és támogatta az erdélyi magyar, illetve székely gazdatársadalom szakmai, általános és nemzeti műveltségének fejlesztéséért a gimnázium mellett az 1930-as években működni kezdő *Unitárius téli gazdasági iskola* alapítását is.

E tanárnemzedéknek voltak többek közt tanítványai azok az egykori diákok, akik nemcsak az erdélyi, de a trianoni határon túli magyarság világi és egyházi tudományos életének művelésében részt vállaltak és tevékenyen részt vettek. Közéjük sorolható rugonfalvi *Mester Miklós* politikus, *dr. Lőrinczi István*, *dr. Fekete Gyula* egyházunk neves jogásza, *dr. Fazakas Miklós* a hazai alkotmánybíróság tagja, *Pap István* és *Pap Géza* az agrártudomány professzorai, továbbá a református egyház két kiváló személyisége *Borbáth Sámuel* és *Borbáth Dániel*. Egykor tanítványok voltak unitárius püspökeink közül *dr. Boros György*, *dr. Kiss Elek*, *dr. Kovács Lajos*, s a határainkon túl tevékenykedő *Útő Lajos*, Magyarország oktatási minisztériumának volt tanácsosa, *Bencze Márton*, a magyarországi unitáriusok püspöke, *Murvai Sámuel* főgondnok.

A megnevezett egykori tanítványokat és társaikat a keresztúri unitárius felekezeti főgimnáziumban Trianon után oktató magyar tanároknak is - miként a többi felekezeti középiskola egyre kevertebb nemzetiségű tantestületeiben tanító magyar tanároknak - az általános tudás alapjait lerakó feladatuk teljesí-

tése mellett az a legnagyobb érdemük, hogy az erdélyi magyarnyelvű műveltséget szolgáló oktatás megmentéséhez ők is hozzájárultak. (Vö. Fekete J. 42.).

A második világháború kitörése előtti és befejezése utáni években elhalálozások és hatalmi kényszer nyomására történt áthelyezések miatt gimnáziumunknál jelentős tanárnemzedék-váltás következett be azokkal a frissen végzett fiatal magyar tanárokkal, akik diplomáikat már román egyetemeken szerezték meg, de pályára indításuk még Erdély néhány városának felekezeti gimnáziumaiból történt. Ezek a különböző helyekről jött tanárok, beépülve a még élő és tanító idősebb kartársaik sorába, azok atyai irányításával át tudták venni azt a tanárnemzedékről tanárnemzedékre átörökített eszmei alapot, amelyre a főgimnáziumnak nevelési elvei - az alapító Szabó Sámueléktől - épültek. Ennek az örökségnek a birtokában lehetett még 1948-ig, a felekezeti iskolák államosításáig, a keresztyúri főgimnáziumból is az erdélyi magyar művelődést szolgáló leendő értelmiséget útnak indítani. Ezt a feladatot igyekeztek szolgálni *Péterfy Gyula* zenetanár, karmester, cserkészvezető, *Árkosi László* a matematika és fizikai tudományok mestere, *Molnár István* földrajz-történelem-szakos tanár, előbb az iskolai majd az abból kinövő országos rangú múzeum alapítója, *Lőrinczi László* vallástanár, igazgató, az ifjúság vallásferöklcsi nevelésének irányítója, *Márkos András* rajztanár, szobrász, a keresztyúri Petöfi szobrok alkotója, *Borbély István* történelem tanár és *Gálfalvi Sándor* a filozófia, pedagógia tanára. Továbbá *Patakfalvy Sándor* francia és *Tóth Katalin* román, latin nyelvűszakos tanárok, akik aztán szakjuk révén az 50-es évek első feléig a gimnáziumnál maradtak.

E tanársoport indíthatta még útnak tanítványai sorából *Szabó Gyula* író, *dr. Szabó Árpád* teol. professzort, egyházi főjegyzőt, a korán, tragikus körülmények közt elhalt *Borbáth Károly* kitűnő történészünket, továbbá *Kedei Zoltán* festőművészt, *dr. Fodor László* történészt, *Szentannai Mózes* tanárt, aki a segesvári magyar líceumnak volt őrzője, védője és még számos határon innen és határon túl tevékenykedő értelmiségit.

Az államosítást követő első intézkedés az volt, hogy a keresztyúri két középiskola, az unitárius főgimnázium és az állami tanítóképző tanári karának jó részét megcserélte és az egyház és vallásellenes pártállam a kommunista ideológia oktatási rendszerét tette kötelezővé. A gimnáziumban így szétrombolódott az az eszmei alap, amelynek elvei az intézet oktatási rendjét, tartalmát több mint másfél évszázadon át irányították.

A főgimnázium átalakult líceummá. Újonnan szervezett tantestületébe szerencsére még a tanügyi reformot megelőző évek volt növendékei közül tanári képesítést szerzett fiatalokat is alkalmaztak, akikben még élt az ősi iskola szelleme, s akik a körülményeik adta lehetőségük szerint igyekeztek tanítványaik lelkébe az erdélyi magyar művelődés éltető vizének néhány cseppjét belelöpni. S aztán a következő fél évszázadnyi időben is volt mindig néhány olyan tanár, akik ezt az álcázott szolgálatot, veszedelmek ellenére is, végezték. Mindezzért „tisztesség adassék” az Őrzőknek!

Az 1989-ben bekövetkezett fordulat némi fellélegzési lehetőséget kínált a tanintézet régi, erkölcsi alapon is álló, tudományt művelő szerepének, a nagy névadó előd, Orbán Balázs nevéhez méltó újratertetéséhez. Ezt az újratertem-

tési lehetőséget hivatott erősíteni az 1992-ben beindított, a gimnázium keretébe beépült, az igazgatóság által megértően segített ún. *unitárius teológiai szeminárium*, amely már ebben az elkövetkező iskolai évben teljes négy osztállyal indul. Ennek végzett növendékei - remélhetőleg - a többi hasonló jellegű felekezeti iskola növendékeivel együtt az erdélyi magyar művelődési élet új fáklyavivői lesznek. De, hogy így lehessen a mai anyagiakat hajszóló, nemzeti művelődésünkkel keveset törődő világunkban, ahhoz elsősorban „Ki kell fejlesztenünk a fiatalság erkölcsi értékét és lelkiismeretét. Ezért szükséges napjainkban az oktatáspolitikát a keresztény erkölcsi eszmék és szellemi értékek irányába befolyásolni” - hangsúlyozza Fekete János igazgató. (Fekete J. 42.)

Íme, így vetítődtek elénk a székelykeresztúri unitárius főgimnázium 200 év óta pergő filmszalagjából azok a kockák, amelyek a megmérő időben az iskolának az erdélyi művelődési életben betöltött szerepéről igyekeztek tájékoztató képet adni. A vetített kockák - tudom - nem élesek, a „vetítógép lencséje” már megkopott. Az élettenség restaurálására ezért hadd álljon itt néhány jobbító idézet.

- *Dr. Finály Henrik*, miniszteri meghívott, 1892. A keresztúri gimnázium „a Székelyföld szélén egy előretolt állomása a magyarságnak, fontos missziót teljesít..., a magyar műveltséget terjeszti.”

- *Dr. Fekete Gyula*, isk. fű. gondnok, 1930. „Ez az intézmény nemcsak az unitáriusoknak a székelység körébe beépített bástyája, de egyben népünk, székelységünk, magyar kultúránk 'mentsvára' is.” („Unitárius Egyház”, 1930).

- *Kuncz Elek*, tankerületi főigazgató, 1893. „Ez iskola... itt bizonyos nemzeti missziót teljesít... a magyar műveltséget terjeszti.” (Iskolai Értesítő, 12-14).

- *Dr. Szolga Ferenc*, tanár, 1905. A székelykeresztúri gimnázium „*ápolója* a magyar kultúrának, *terjesztője* a magyar tudományos műveltségnek, *dicsősége* a magyar nemzeti művelődésnek, s *otthona* a műzásoknak és erényeknek.” („Unitárius Egyház”, 12-14).

- *Csáki Gábor*, unitárius esperes, kormányfőtanácsos, 1944. „Isten akaratára volt az is, hogy ez az intézet itt épüljön meg, ahol a Küküllő és Gagy vize egybeszakad, s legyen itt a magyar nemzeti kultúra bástyája.” (150 éves Em-lékünnep...,47).

- *Józan Miklós*, püspök, 1944. „Ez az iskola kultúrmissziót végzett másfél századon át.” (V. O. 77.)

- *Dr. Abrudbányai János*, unitárius teológiai dékán, 1944. A székelykeresztúri gimnázium „A nép életéből kinőtt s ösztönös művelődési igényt tápláló forrás, amelynek áldásos megtermékenyítő hatását akkor éreztük, amikor idegen szándékok és érdekek elsöprő törekvései idején hősi korát élte itt az unitárius áldozat lelke.” (U. o. 82-83.)

Most pedig a gimnázium 200 éve pergő filmjét zárjuk *Sándor János* igazgatónak a százéves évfordulón mondott ünnepi beszédének kezdő gondolataival. „Ki a jelennel foglalkozik s reményt táplál a jövőre nézve, annak a múltat nem lehet hanyagolni. Erőt abból kell merítenie, az irányt onnan kiindulva kitűznie. Fejleszteni a fejleszteni valókat, testet, alakot adni az eszmének, amely az elődök agyában megszületett... A lelkesedés, buzgóság melegét

táplálni, átvenni azt tőlük s átadni az utódoknak; átvinni a jövő százba, hogy így a régi fénynél új szövetnéket gyűjtsanak...” (Visszatekintés...,5.)

IRODALOM

Abrudbányai János: *Köszöntés a Teol. Akad. részéről.* In A székelykeresztúri Unitárius Főgimnázium 150 éves emlékünnepe. Kvár, 1944.

Benczédi Gergely: *Berde Mózsza életrajza.* Bp. 1901.

Csiki Gábor: *Köszöntés.* In A 150 éves emlékünnepe. Kvár, 1944.

Fekete Gyula: *Beiktató beszéd.* In „Unitárius Egyház” XXIII. évf. 6.sz. Székelykeresztúr, 1930.

Fekete János: A felekezeti iskolák jelentősége az erdélyi magyar oktatásban. In KerMagv. 1995. 1.sz.

Ua. : *Musis et virtutibus.* In KerMagv. 1993. 4.sz.

Ua. : A székelykeresztúri Orbán Balázs - volt unitárius - gimnázium 200 éves története. Kvár. 1993.

Gálfalvi Samu: *Száznegyven év.* Székelyudvarhely, 1934.

Jakab Elek: *Emlékbeszéd.* In Kriza-Album, Bp. 1892.

Kovács János /szerk/: Kriza-Album, Bp. 1892.

Kővári László: *A magyar unitáriusok története a XVIII. és XIX. században.* Kolozsvár, 1899.

Makkai László, Szász Zoltán /szerk/: *Erdély története.* II. kötet, Bp. 1987

Molnár István: *Adalék Szabó Sámuel oktató-nevelő tevékenységének jellemzéséhez.* In KerMagv. 1979. 4.sz.

Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* I. Udvarhelyszék. Bp. 1886.

Péter Lajos /szerk/: *A székelykeresztúri Unitárius Orbán Balázs Gimnázium 150 éves emlékünnepe.* Kvár, 1944.

Raffay Domokos: *Megnyitó beszéd. Visszatekintés a Székely-Keresztúri Gymnasium száz évére.* In KerMagv. 1894. évf. 4. füzet.

Sándor János: *Visszatekintés a gymnasium történetére, s egyszersmind száz éves fordulói záróbeszéd.* In KerMagv. 1894. 4. füzet.

Ua. : *A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme.* Székely-Keresztúr, 1896.

Szolga Ferenc: *Székelykeresztúri Gimnáziumunk.* In „Unitárius Egyház.” I. évf. 4. sz. Székelykeresztúr, 1906.

Dr. GAAL GYÖRGY

A TORDAI UNITÁRIUS ISKOLA AZ ERDÉLYI MŰVELŐDÉS SZOLGÁLATÁBAN

Torda a középkorban és a fejedelemség idején Erdély legfontosabb magyar városainak egyike volt. A Gyulafehérvárt Kolozsvárral összekötő főút mentén feküdt, s e városokkal vetekedett jelentősége. Mái emlékeztet erre két XV. századi gótikus temploma, patinás fejedelmi palotája. A református templomot egykor várfal övezte, de maga a város nem volt erődített, falaktól védett, s így minden háborúzásnak áldozatul esett. Torda első okleveles említése 1075-ből származik, ide is telepítettek a híres sóbányák művelésére száz lakosságot, mely a XIV. századra asszimilálódott. Torda egykori fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az évszázadok folyamán 127 országgyűlést tartottak itt. Közülük különösen kiemelkednek a fejedelemség korának kezdetén, a reformációval kapcsolatos határozatokat hozók. Az 1542-43-as országgyűlés ismeri el Izabella királynét kiskorú fia helyett uralkodóul, 1557-ben kimondják, hogy az ország lakosai szabadon választhatnak a régi, katolikus és az új, lutheránus hit között. Ugyancsak Tordán nyilvánítják az előző kettővel egyenrangúnak 1564-ben a kálvini hitet. S végül itt hozzák meg először Európában, az 1568-as országgyűlésben a vallásszabadságot kimondó híres határozatot: „Az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék ki-ki az ő értelme szerént, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik.” Ennek a határozatnak nyomán jön létre Dávid Ferenc vezetésével az unitárius egyház.

Kolozsvár után Torda volt az a város, mely a XVI. század második felében teljesen unitáriussá lett. Orbán Balázs írja: „Az unitáriusok békésen bírták mindkét templomukat, s oly tekintélyes volt tordai egyházközségük, hogy azt az erdélyi unitáriusok legtekintélyesebb központjának lehetett tartani, mert hábár a püspök vagy szuperintendens Kolozsvárt lakott is, de az unitáriusok nagy zöme által körülvevett Torda volt leginkább egyházi összejöveteleiknek és zsinataiknak székhelye.”¹ Az unitáriusok is éltek a reformáció három nagy kulturális eszközével. Anyanyelven hirdették az igét, kinyomatták műveiket, s iskolák segítségével tették művelté, öntudatosá híveiket. Természetesnek tűnik, hogy a két legjelentősebb unitárius tanintézet Kolozsvárt és Tordán létesült. Mindkét városban középkori előzményekre tekint vissza az oktatás. A kolozsvári kollégium 1557-es tordai országgyűlési határozatra vezeti vissza kezdetét. A tordai iskola rektorát is ez évben említi egy János Zsigmondtól származó rendelet.² Középkori adatok még korábról is utalnak arra, hogy Tordán működött városi iskola. 1469-ben Mikola Ferenc rektort, 1500 körül az